

TANKÖNYVKUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK

KARLOVITZ JÁNOS TIBOR

Magyarország iskoláiban ma úgy mondanánk: közoktatási intézményeiben Mária Terézia uralkodásának ideje óta *több-tankönyvűség* érvényesült: Európa más országaihoz hasonlóan számos tankönyv segítette az oktatást. Különösen sokszínű tankönyvpiac virágzott az 1867. évi kiegyezés utáni időszakban, a dualizmus korában. Az első világháborút követően, a két világháború között olyan szabályozó intézkedések léptek érvénybe, amelyek nyomán a tankönyvpiac folyamatos és fokozatos szűkülését lehet megfigyelni. Az 1945 utáni koalíciós kormányzás időszakában az „egy tanterv – egy tankönyv” elv és gyakorlat bontakozott ki. Ezt a szocializmus idején megtartották illetve kiteljesítették. Állami központi tantervet adtak ki, és ehhez egyetlen tankönyvet engedtek használni. Egy iskolai tantárgy egyazon évfolyamához egyféle tankönyv előállítására kerülhetett sor. Az ún. *egy-tankönyvűséget* az állam nem csupán előírta, hanem finanszírozta (régiesen: dotálta) is, így a tankönyv fogyasztói ára csupán töredéke volt a tényleges előállítási költségeknek.

Az 1985. évi oktatási törvény elősegítette, hogy kísérleti jelleggel a központi tantervtől eltérő oktatási programok (iskolák) is helyet kapjanak a hazai közoktatási rendszerben, s ezzel együtt ún. párhuzamos, illetve új típusú, felfogású tankönyvek, tankönyvcsaládok, programcsomagok jelenjenek meg. Az 1989/90. évi rendszerváltás után rövid időn belül ismét virágzásnak indult a hazai tankönyvpiac, amelyet az oktatási tárca tankönyvírói illetve tankönyvkiadási pályázatokkal segített elő.

Az 1990-es évek végére, az óvodáskorúaktól az egyetemistákig és a szakmát vagy nyelvet tanulókig bezárólag, közel húszezer egyidejűleg kapható tanulási-tanítási segédletet tartott számon a szakma. Ebből a hatalmas mennyiségből a közoktatás számára – óvodák, általános iskolák, középiskolák világa, kiegészülve a speciális intézményekkel, nemzetiségi oktatással, kollégiumi neveléssel – 2007-ben kb. 8500 körüli iskolai kiadványcímet tartottunk számon, bár ezek jelentős része csupán segédlet.

A hivatalos, az oktatási tárca által fenntartott tankönyvjegyzék internetes honlapján (<http://www.kir.hu/>) 2007. márciusában 1850 úgynevezett jóváhagyott – vagyis szakértők és szakértői bizottságok által megvizsgált és javasolt *közismereti* (azaz a nemzetiségi tanulók, a sajátos nevelési igényű tanulók és a hit- és vallásoktatás számára készült kiadványokat nem tartalmazó) tankönyvet találtunk.

Az ellentmondó adatok jelzik, milyen nehéz eligazodni a tankönyvek világának szövevényében. Éppen ezért van jelentősége az elméleti alapozásnak.

Hasznos lehet, ha egy kifejezetten tankönyvelméleti kézikönyvet vesz a kezébe a téma iránt érdeklődő (Karlovitz J. 2001), illetve ha előzetes tájékozódást végez folyóiratokban, akár az internetről is elérhető nemzetközi adatbázisokban.

Intézményes tankönyvkutatások

Tankönyvkutatási műhelyek a második világháborút követően jöttek létre mind Nyugat-Európában, mind pedig az egykori szocialista tömb egyes országaiban. Kezdetben a nyugatiak eredményeit az ún. *tartalomelemzés* módszerével dolgozva a nagy nemzetközi tankönyvegyeztetésekben látjuk megnyilvánulni. Kontinensünk keleti felén elsősorban a *tankönyvkészítés faktoraival*, a *tankönyvek funkcionális komponenseivel* foglalkoztak.

A tankönyvkutatást mind a külföldi, mind a magyarországi tudományos élet kezdi felfedezni és elfogadni. Az elmúlt hatvan évben Európa több államában önálló intézetek jöttek létre a tankönyvek, tankönyves témák kutatására, vizsgálatára. Külföldön szervezett tankönyvkutatásról a második világháborút követően beszélhetünk: körülbelül fél évszázada jelennek meg tömegesen publikációk tankönyves témákban. Az első céltudatosan létrehozott tankönyvkutató műhelyeket a két Németország területén alapították – közülük is a legismertebbek a Német Szövetségi Köztársaság eredeti területén Braunschweigben létrejött Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung (tevékenységi köréről ld.: Fischerné Dárdai 1997), illetve az egykori Német Demokratikus Köztársaságban, Berlinben működött Volk und Wissen Verlag tankönyvkutató részlege (tankönyves koncepciók bemutatására, az ezzel kapcsolatos tananyagfeldolgozás, didaktika és tananyagkoncentráció kérdéseire nagyon sok példát lehetne hozni – itt csak egyet emelek ki: Dorber et al. 1986). A kifejezetten tankönyvkutató intézetek sorában elismert még a párizsi és a hágai. Korábban jelentős eredményeket értek el az azóta bizonytalan sorsú, valószínűleg felszámolt moszkvai, varsói és belgrádi tankönyvkutató műhelyek is. Amikor tehát tankönyvkutatásról beszélünk, akkor ezen elsősorban a nyugat-európai gyakorlatot értjük. Az egykori szovjet tankönyvelmélet eredményeit jól összefoglalja D. D. Zujev, orosz nyelven megírt, önálló munkájában (Zujev 1980); ezen kívül magyarul is hozzáférhető, részleteikben értékes tanulmányok találhatóak a *Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok* című, hazánkban 1985-ben megjelent kötetben (Dürr – Zujev szerk. 1985).

A tengerentúl, az Amerikai Egyesült Államokban ugyan nem beszélhetünk európai értelemben vett tankönyvkutatásról, ám a tantervfejlesztésben viszonylag jó színvonalú tömegképzés valósul meg. A tanárok az egyes államokban rendszeresen tananyagfejlesztő, illetve tantervkészítő jellegű kurzusokon vesznek részt, s az egyes taneszközök elkészítéséhez sokoldalú gyakorlatias segítséget nyújtanak. Izraelban ugyancsak figyelemmel kísérik a más országokban megjelenő tankönyveket is, és viszonylag korán megszervezték a nemzetközi

tankönyvgyeztetésekhez szükséges, előkészítő jellegű tevékenységeket.

Figyelemre méltó eredményeket mutatott fel a tankönyvhelyzet gazdasági szempontú elemzése terén a Világbank. Ilyenek esettanulmányok készültek például a fejlődő világ néhány országáról (gyűjteményes kötet: Farrell – Heyneman 1989).

Magyarországon az 1948-ban létrehozott Országos Neveléstudományi Intézetnek (ONI) Simonovits Istvánné vezetésével volt ugyan egy „tankönyv és tanterv” osztálya, ám ez – az akkori időszak sajátosságai miatt – nem tölthette be a nevéhez fűzött reményeket. Maga az intézet 1950-ben szűnt meg; történetét összefoglalja Knausz 1986. Később, 1987 és 1990 között működött Karlovitz János vezetésével az az intézményközi Tankönyvelméleti Kutatócsoport és Szerkesztőség, amelyet a Tankönyvkiadó Vállalat, az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) hozott létre és működtetett. Az 1989/90. évi rendszerváltás után gyökeresen átalakult a neveléstudományok és az oktatásügy intézményrendszere is. Egészen a közelmúltban történt átszervezéséig az Országos Közoktatási Intézet egyik alapfeladata volt alapító okirata szerinti főtevékenységei közé tartozott tankönyvkutatások szervezése és végrehajtása. Újabb keletű kezdeményezés a Commitment-csoport tagjaként az Elhivatottság – Tankönyv és Taneszköz Kutató és Fejlesztő Intézet működése, amely 2006-ban Kojanitz László vezetésével alakult.

Adalékok előzetes tájékozáshoz

A hazai szakirodalomban tudományos igényű munkák a második világháborút követően, az 1960-as évek végétől jelennek meg. Az első tankönyvelméleti tanulmánykötet Magyarországon 1967-ben jelent meg (Illés Lajosné szerk. 1967). A kötet – hazai kutatások híján – a külföldön elért eredményeket mutatta be.

Az 1960-as évek végétől tömegesen megjelenő írásokból kapunk válogatást a *Tankönyvekről mindenkinek* című gyűjteményes munkából. Szokolszky Ágnes a tankönyvről szóló írásokat és a tankönyvkiadás szakirodalmát tekintette át, gyűjtötte össze, azokat a munkákat, amelyek 1968 és 1978 szeptembere között jelentek meg. Különösen figyelemre méltó a bibliográfia felosztása, az egyes publikációk csoportosítása (Szokolszky 1980):

- tankönyvtörténet, a Tankönyvkiadó története;
- tankönyvelmélet, tankönyvkritika;
- tájékoztatók, útmutatók;
- a tankönyvírás praktikus kérdései, tankönyvkiadás és -terjesztés;
- tankönyv a gyakorlatban – tapasztalatok, felmérések, kísérletek.

Ugyancsak Szokolszky Ágnes gyűjtötte össze az 1978 és 1984 között megjelent tankönyves tárgyú írásokat, főként cikkeket és tanulmányokat: „A tankönyv szakirodalma 1978-tól 1984-ig” címmel jelent meg a *Tankönyvelméleti*

tanulmányok című kötet függelékeként. Többek között ebből értesülhetünk a nem publikált kutatási beszámolókról, így például eljuthatunk Vekerdy Tamás pszichológiai szempontú olvasókönyv-elemzéseinek dokumentumaihoz. Ez az összegzés azonban már nem tematikusan, hanem évszámok alatti, szerzői betűrendben sorakozik (Szokolszky 1986). A bibliográfusi érdeklődés változásából nyomon követhető a hazai tankönyves publikációk irányváltása az elméleti jellegű megközelítésektől a gyakorlatias kérdések, problémák felé. (Itt még hozzá kell vennünk azt is, hogy a bibliográfia II. és VI. fejezetének tételei az egész gyűjteménynek mindössze alig több mint négy százalékát teszik ki.) Ellentmondásos, hogy – annak ellenére, hogy a megjelent írások többsége valamely tankönyvről, taneszközzről készült, annak leírása vagy recenziója – valójában nem beszélhetünk hiteles tankönyvkritikáról.

Aki a tankönyvkutatásban dolgozik, számíthat rá, hogy a tankönyves témák irodalma igen bőséges, viszont a tankönyvelméleti témakörökhöz tartozó szakirodalmat: könyveket, tanulmányokat, cikkeket már sokkal nehezebb kikeresni és megtalálni. Ennek az az oka, hogy nagyon sok a pusztán könyvismertetés, vagy éppen az adott tankönyvet „eladni”, népszerűsíteni szándékozó szerzői vagy kiadói közlés. Jól mutatja ezt az a bibliometriai elemzés, amely az 1989 és 1999 között Magyarországon megjelent tankönyves cikkeket elemezte és rendszerezte (Csík – Varga 2000):

1. Tankönyvkiadás, tankönyvpiac, tankönyvterjesztés	235 publikáció
2. Történelemtankönyvek elemzése	172 publikáció
3. Irodalomtankönyvek elemzése	108 publikáció
4. Magyar nyelv tankönyvek elemzése	99 publikáció
5. Matematika-tankönyvek	69 publikáció
6. Olvasás-írás tankönyvek elemzése	67 publikáció
7. Tankönyvek története	59 publikáció
8. Földrajz-tankönyvek elemzése	58 publikáció
9. Nemzetiségi tankönyvek	54 publikáció
10. Egyéb tantárgyak tankönyvei	51 publikáció
11. Tankönyvpolitika	48 publikáció
12. Szakképzés tankönyvei	46 publikáció
13. Tanterv és tankönyv	45 publikáció
14. Fizika-tankönyvek elemzése	45 publikáció
15. Környezetismeret-tankönyvek elemzése	45 publikáció
16. Idegen nyelvi tankönyvek elemzése	45 publikáció
17. Tankönyvgyűjtemények	40 publikáció
18. Biológia-tankönyvek elemzése	40 publikáció
19. Filozófia-, etika-, hit-tankönyvek elemzése	34 publikáció
20. Tankönyvválasztás	23 publikáció

21. Tankönyvelmélet	18 publikáció
22. Ének-tankönyvek elemzése	14 publikáció
23. Tankönyvek támogatása	12 publikáció
24. Kémia-tankönyvek elemzése	11 publikáció
25. Rajz-tankönyvek elemzése	9 publikáció

Szaktárgyakra lebontva, Csík Tibor és Varga Katalin előbb hivatkozott cikkükben a következő tantárgyakhoz tartozó cikkmennyiségeket találták: matematika 971, olvasás-írás 881, irodalom 857, történelem 718, fizika 680, földrajz 321, biológia 269, kémia 247 db írás.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) elektronikus katalógusában 2007. márciusában 18 féle szóösszetételben kereshetünk rá a tankönyvek világával foglalkozó magyar és idegen nyelvű cikkekre, tanulmányokra, szakkönyvekre és empirikus vizsgálatokra. Az OPKM anyagában számos olyan mű is megtalálható, amelyhez más hazai könyvtárban nem lehet hozzájutni. A könyvtár anyagát képezi az ún. „Tankönyvtár” tankönyvi különgyűjteménye, amely a magyar nyelven kiadott tankönyveket a teljesség igényével gyűjti, így a kurrens tankönyvek állománya is náluk a leggazdagabb és legváltozatosabb.

A külföldi, nemzetközi adatforrások közül érdemes olyan elektronikus forrásokat igénybe venni, amelyekből lehetőség szerint közvetlenül teljes szövegeket nyerünk. Ilyen folyóirat a *Paradigm* című (alcímében: *Journal of the Textbook Colloquium*, amely az interneten – nem a teljes kiadásában – a következő címen érhető el: <http://faculty.ed.uiuc.edu/westbury/Paradigm/>). A népszerű *ERIC adatbázisban* (interneten: <http://www.eric.ed.gov/>) ugyancsak találunk teljes szövegű tankönyvelméleti jellegű tanulmányokat.

Az amerikai tankönyvkutatói eredményekről kitűnő bibliográfia található abban a tudományos tanulmánykötetben, amely az amerikai oktatásügyi változásokról szól (Squire 1988). Sajnos azonban, a tematikusan rendszerezett, hivatkozott forrásokhoz hazai könyvtárainkban nem férünk hozzá. Mégis érdekeseek lehetnek azok az alfejezetek, amelyek mentén a szerző fontosnak tartja a felsorolt műveket:

- tankönyvtörténeti tanulmányok;
- olvashatóság és stílus;
- vizuális koncepció: tipográfia és illusztráció;
- képzési koncepció;
- tankönyvértékelés és tankönyvkritika;
- tankönyvhasználat az osztályban;
- a tankönyv mint a tanterv tükré;
- a szövegfelépítés tanulmányozása;
- tankönyvválasztás.

Az előzetes tájékozódáshoz rendelkezésünkre áll néhány magyar nyelvű forrás is. Ilyen a már említett Elhivatottság – Tankönyv és Taneszköz Kutató és Fejlesztő Intézet honlapja (<http://www.commitment.hu/> oldaláról indulva), melyen Dárdai Ágnes, Kerber Zoltán, Kojanitz László és Visi Judit vonatkozó cikkei, tanulmányai olvashatók. A *Mentor* c. folyóirat „Támpont” elnevezésű tankönyvkritikai melléklete elsősorban rövidebb terjedelmű írásokat közöl (interneten: <http://www.mentor-tampont.hu/> lapról indulva). Hasonló igénnyel jött létre a csak az interneten megjelenő *Taneszközfigyelő* c. folyóirat (<http://www.taneszkozfigyelo.hu/>), amely egyúttal alkalmas a tankönyvelméleti téren keletkező írások publikálására is. A *Könyv és Nevelés* c. folyóirat (<http://www.opkm.hu/konyvesneveles/>) önálló és gazdag tartalmú rovatot tartott fenn a tankönyves témáknak. Az *Iskolakultúra* (<http://www.iskolakultura.hu/>) és az *Új Katedra* (újabbán ez is a Commitment-csoport honlapjáról érhető el) c. folyóiratok az utóbbi években rendszeresen közölték Kojanitz László és munkatársai tankönyvkutatásainak eredményeit, az *Új Pedagógiai Szemle* (<http://www.oki.hu/upsz/>) pedig a megjelentetett tankönyves tanulmányokkal számos esetben segítette az aktuális oktatáspolitikai döntéshozási folyamatait. A *Köznevelés* egyes számainak lapozgatásával – hirdetéseiken keresztül – az éppen erős piaci részesedéssel bíró taneszköz-készítő műhelyekről, kiadókról kapunk képet.

Külön meg kell említenünk a tantárgyi szak módszertani folyóiratok szerepét. Ezekben általában rövidebb terjedelmű írásokat olvashatunk, rendszerint konkrét tankönyvekről, illetve azok használatáról, gyakran maguknak a szerzőknek a tollából.

Tankönyvkutatási irányok a szakirodalomban

A tankönyvekkel foglalkozó kutatásokat és eredményeket jelenleg a következőképpen csoportosítjuk (az óvatos fogalmazás a tankönyvkutatás rohamos fejlődése, a vizsgálati módszerek növekvő változatossága, s az eredmények közlésének gazdagodó műfaji sajátosságai miatt indokolt):

- tankönyvtörténeti kutatások;
- tematikus kutatások;
- szociológiai megközelítésű kutatások;
- szakmódszertani vizsgálatok;
- hatásvizsgálatok;
- komplexitásra törekvő kutatások.

A tankönyvtörténeti kutatások elsősorban leíró módszerrel dolgoznak. Nagyon sok ilyet ismerünk. A külföldiek közül az OPKM állományából, csupán példaként említhatjuk azt a kötetet, amely a francia tankönyvkiadás történetével foglalkozik

(Choppin 1992).

Az 1980-as években divatos *tankönyvtörténeti* vizsgálódások és kutatások illetőleg ezeknek az 1990-es évekre átnyúló publikációi felbecsülhetetlen értékű szolgálatot jelentenek még akkor is, ha azok között helyenként „történelmietlen” megállapításokkal találkozunk. Ide tartoznak a korábbi korszakok tankönyveit cím szerint összegyűjtő szakmunkák nem egyszer bibliográfiai alapozással (például Fehér 1995), vagy az 1777-1848 között megjelent magyar nyelvű tankönyvek összehasonlító fejlődéstörténetének vizsgálata (Fehér 1989), vagy a magyar olvasástanítás fejlődéstörténetének bemutatása részben tankönyves illusztrációk segítségével (Mészáros et al. 1990; amely alapján véve szakmódszertani jellegű munka ugyan, mégis gazdag tankönyvtörténeti anyagot is tartalmaz), vagy a magyarországi olvasástanítási módszerekkel kapcsolatosan közölt tankönyvtörténeti adalékok (Adamikné 2000), vagy a Tankönyvkiadó Vállalat negyvenéves jubileumára készített könyv (Mészáros 1989) stb.

A *tematikus* kutatások általában összehasonlító elemzéseken alapulnak. Például a történelem tankönyvekhez kapcsolódóan folytak objektivitásra törekvő összehasonlító modellállítási kísérletek (vö. Berghahn Schissler szerk. 1987; hazánkban többek között Szabolcs 1990). A tematikus vizsgálatok, összehasonlító elemzések között kell megemlítenünk a történelem-tankönyvek egyik vizsgálat-sorozatát, amelyet évtizedek óta Szabolcs Ottó végzett (például Szabolcs 1998), aki tankönyvelméleti jellegű írásait újabban a *Történelempedagógiai Füzetek* című periodikában publikálta. A humán tankönyvek elemzése máskülönben is a hálás, visszatérő témák közé tartozik. Többen vizsgálták például a környező országok tankönyveiben rólunk szóló magyarságképet; elemezték, hogy a mi tankönyveinkben hol és milyen mélységben fordulnak elő a környező, szomszédos népek kultúráját bemutató egységek, elemek. (Ennek gyökere, módszertana a német-francia összehasonlító tankönyvelemzésekből fakad, amelyeknek egyik gyakorlati és természetesen más oktatáspolitikai törekvésekkel, újfajta nevelésméleti koncepcióval stb. alátámasztott eredménye két, történelmileg ellenséges nép megbékélése volt.) A tankönyvek szövegének javítása a tanulók előítéletes magatartásformáinak kialakulását csökkentheti, illetve növelheti a megbecsülését más népek, kultúrák irányában. Mindez akkor lehet igazán eredményes, ha megfelelő nevelésméleti koncepció talaján állva a valóság mint olyan, realiztikus módon tükröződik vissza a tankönyvekben. Újabban, az Európai Unióhoz történt csatlakozás küszöbén új igényként fogalmazódik meg az uniós országok ismerete, bemutatása a magyarországi tankönyvekben, illetve a külföldi tankönyvekben megjelenített magyarságkép. Ehhez előbb szükséges persze a meglévő helyzet feltárása.

A *tantárgyakhoz*, műveltségterületekhez kötődő vizsgálati módszerek kidolgozásának igénye folyamatosan jelen van a hazai szaksajtóban. Ezen a téren igen komoly eredményeket mutatnak fel a nyelvtanárok is. Például a Soros

Alapítványánál jelent meg egy nyelvkönyvválasztást elősegítő, kutatásokra épülő kötet *Hogyan válasszunk nyelvkönyvet?* címmel (Zaláné Szablyár Petneki 1997). A történelemtanárok egyesületei, szakmai szervezetei ugyancsak komoly munkát végeznek. Szabolcs Ottó szakmai irányításával jelenik meg az egy tanévré szóló, *A történelemtanítás eszközei* című gyűjtemény, amely az ember és társadalom műveltségterülethez tartozó nyomtatott és nem-nyomtatott taneszközökről nyújt annotált, adatokkal kiegészített, bibliografikus módszerekkel feldolgozott alapos áttekintést (például Dobosné Huba 1998). Igen komoly munka tapasztalható az alsó tagozatos munkát segítő szakmai szolgáltatók részéről; rájuk inkább a rövidebb lélegzetű folyóirat-cikkekben történő vélemény megnyilvánulás jellemző, amely elsősorban a közvetlen tanítói munkára, tanítói tapasztalatra épít. Újabban ismét foglalkoznak tematikus vizsgálatokkal (két tanulmány erre: Fercsik 2004; Kojanitz 2004).

A *szociológiai szempontú* vizsgálatokat folytató szakemberek általában tartalomelemzési eljárásokat használnak. (A tartalomelemzésről mint módszerről bővebben: Krippendorf 1995; Antal 1976.) Gyakorik a társadalmi és a nemi szerepekkel foglalkozó kutatások. Ezek közül az első Suzanne Mollo módszere volt, amely aztán kisebb-nagyobb változtatásokkal „végiggyűrűzött” egész Európán (Mollo 1970 és 1974). Van, amelyik a gyermek- és ifjúsági irodalmat, a kötelező vagy ajánlott részleteiben tankönyvekben is fel-felbukkanó olvasmányokat, olvasmány-hősöket vizsgálja (például egy UNESCO-tanulmány: *Étude...* 1983), mások ideológiai szempontot részesítenek előnyben (például Quéréel 1982). Az 1980-as évek végén főként szociológusok körében indultak el a tankönyvelemzési módszereken alapuló, egy választott téma mentén haladva elvégzett vizsgálatok. Nyugati minták nyomán kutatták például a férfiak és nők megjelenésének arányát, a családképet, a nemek szerint megoszló, sugallt foglalkozási és más szerepeket az olvasókönyvek lapjain (vö. Czachesz 1996). Ezek eredményeiről főként folyóiratok hasábjain tájékozódhatunk. Magyarországon Háber Judit és H. Sas Judit alkotott kiemelkedőt (Háber – Sas 1980).

A *szakmódszertani* vizsgálatok kidolgozása értelemszerűen szaktárgyakhoz kötődik. Itt az egykori Német Demokratikus Köztársaságban 1968 óta megjelent *Information zu Schulbuchfragen* című sorozat emelhető ki, amely elsősorban tantárgyakhoz kötött tankönyves módszertani tanulmányokat tartalmazott (egy-két példa a sorozatból: egy hosszabb időszak legjobbnak tartott írásait adta közre Baumann et al. 1981; a tantárgyakhoz kapcsolódó, tanmenethez, óravázlathoz segítséget nyújtó írások mellett elméleti, didaktikai munkákat ugyancsak tartalmaz például Lippstreu 1983).

A *hatásvizsgálatok* körében korábban többen is a tankönyvi szövegek érthetőségét, a tanulókra gyakorolt hatását vizsgálták empirikusan (például a Szovjetunióban Mikk 1985). Újabban megjelentek különféle bevérvizsgálatok,

ám ezek tudományos szempontokból is helytálló módszertanának publikálása egyelőre még várat magára. Itt az ellentmondás gyakran abban rejlik, hogy az elméletben elképzelt „jó tankönyv” iskolai fogadtatása éppen kevésbé jellemző; a tanulók körében „népszerű” tankönyvek mögött gyakran a pedagógus-szakma konszenzusa, vagy valamely kiadóvállalat erőteljes marketing-tevékenysége húzódik meg. A „jó tankönyv” kritériumait kutató, tankönyvelméleti ihletettséggű vizsgálódások megjelennek az 1980-as évek irányított tankönyvvitáiban, a korabeli irodalom-tankönyvekhez köthető ún. „tankönyvháborúban” (Pála 1991). A vizsgált időszakban minden évben találkozunk olyan publikációval, amely a „jó tankönyv” ismérveit igyekszik feltárni. Ennek tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget az oktatáspolitikában az ún. tankönyvjóváhagyási procedúrában is. Ezzel szemben felismerhettük, hogy az orientáláshoz, kritériumok meghatározásához, beállításához használt kifejezések többnyire nem mérhető jellegeket sorolnak fel, s ily módon szubjektív meghatározásokhoz, (érték)ítéletekhez vezethetnek.

Komplexitásra korábban alig néhány kiterjedtebb vizsgálat törekedett, s ezek még a nyolcvanas években lezárultak (vö. Hegedűs 1967; Nagy 1976). Kiemelkedik a hazai eredmények közül Horváth György ez irányú munkássága; ő egy, az egykori Német Demokratikus Köztársaságban kifejlesztett, a fizika-tankönyvekhez kapcsolódó elemzési módszert fejlesztett tovább a helyi körülményeknek megfelelően (vö. Horváth 1972). Megállapításainak egy része általános érvényűvé is kiterjeszthető. A komplexitás igénye az ezredfordulót követően ismét jelentkezik (például Fischerné Dárdai – Kojanitz 2007).

A tankönyvelméleti kutatások eredményeinek szép összefoglalása lehetett volna *A korszerű tankönyvkészítés* alcímet viselő kötet, amelyet a Nemzeti Szakképzési Intézet Polifon Kiadójában gondoztak (Csernus 1993). Főcíme: *Tankönyvfejlesztés*, az eredeti elképzelések szerint egyúttal sorozatcím is lett volna. Sajnos azonban, a könyvet a számos sajtóhiba miatt bezúzták, s csak néhány tucat példány áll a téma kutatóinak rendelkezésére. Ebben többszemponútú tankönyvértékelési rendszereket is találunk, amelyek hasznosulása tetten érhető a tankönyvjóváhagyási gyakorlatban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a tankönyvelemzések hangzatos címei mögött (például Turcsán 1998; Bori 1999) nem mindig találunk módszertanilag jól megalapozott munkát, sőt, néha még az sem egészen világos, hogy alapvetően milyen módszerrel dolgozott a téma kifejtője: egyszerű összehasonlító vizsgálattal, tartalomelemzéssel, vagy más kutatási módszerrel.

Feltehetően sokkal jelentősebb jövő vár arra a kutatási irányra, amelyet egyfajta *komplexitás* jellemez. Ez azt jelenti, hogy ebben teret kaphatnak a tankönyv-téma didaktikai szerepe mellett a társadalmi, gazdasági és a szociális vonatkozások, az általános didaktikai szempontok mellett a könyvészetiek, a tartalom mellett a forma és a megjelenés, a tankönyvek esztétikuma stb. is. Az utóbbi fél évtizedben folytak ilyen irányú kutatások is, bár ennek egyelőre

meglehetősen kevés a szakirodalmi lecsapódása (vö. Fischerné Dárdai 1999).

Néhány hazai akció-kutatás

Az eddig említetteken kívül léteznek lezajlott, ám eredményeiket illetően valamilyen oknál fogva nem publikált kutatások, továbbá publikált, de kevésbé ismertté vált eredmények is. Ezek közül szemelgetünk néhányat.

A Nemzeti Szakképzési Intézetben (NSZI) 1993-94-ben zajlott le egy a szakképzési tankönyveket érintő kutatás. Száz, véletlenszerűen kiválasztott, a szakképzés számára jóváhagyott tankönyvet vizsgáltak meg 25-25 kérdés segítségével (kivéve a nyelvészeti szempontot, mert ott csak 17 kérdést dolgoztak ki), négy dimenzió mentén, amelyek a következők voltak:

nyelvészeti-kommunikációs;
pedagógiai-pszichológiai;
gazdaságossági;
könyvészeti.

Érdekesként említjük, hogy az NSZI-s vizsgálat egy 1969-ben írt, műszaki tartalmában ez idő tájt teljességgel elavult repüléstechnikai tankönyvet talált nyelvezetében, kérdéskultúrájában, igényességében, illusztráltságában, megformáltságában – a legmegfelelőbbnek. Vagyis ez a tankönyv tett eleget az összes, előzetesen kidolgozott szempontnak... Majd 1997-98-ban az akkori oktatási tárca támogatásával valósult meg egy, az iskolai tankönyvválasztás folyamatát feltáró vizsgálat (Karlovitz J. T. 2001). Ezt utóbb a TÁRKI-nál egy hasonló tematika mentén felépített, másik vizsgálat követte, amelyet Imre Anna foglalt össze.

Karlovitz János Tibor 1999 végén védte meg sikeresen „A tankönyvek funkciói és a tankönyvírók koncepciója” című doktori értekezését. Kutatásának egyik módszereként strukturált interjúkat készített Magyarországon jelentős hatású tankönyv-szerzőkkel. Utóbb a szerzők körét kiegészítették jónéhány, kevésbé ismert tankönyvíróval. A kutatás egyik legfőbb tanulsága az volt – kiegészítve a kiadói tapasztalatokkal is –, hogy szinte teljesen „esetleges”, kiből lesz (el)ismert tankönyvszerző: komplex tudatosság alig-alig volt megfigyelhető; nem tárható fel egységes, alkalmazható modell, általánosítható alkotói folyamat. A már az 1978-as központi tantervhez is alkotó szerzők egyfajta „dicsőségnek” tekintették az elrugaszkodást az éppen aktuális tantervtől a tanterv-követési tudatosság (kimutathatóan) egyébként sem jellemző.

Kalocsainé Varga Éva ugyanebben az időszakban készítette el és védte meg összehasonlító tankönyvvizsgálatból doktori disszertációját; kutatásának legérdekesebb része az 1960-as évek NDK-beli és bajorországi elemi-iskolai olvasókönyveinek összevetése, illetve az erre kidolgozott kutatásmetodika.

Végül 2001-2002-ben két támogatott akció-kutatás is lezajlott a

székesfehérvári Kodolányi János Főiskolán. Ezek közül az egyik „A tankönyvek hatásvizsgálata. A tankönyvek és más információs eszközök kapcsolata. Hagyományos és modern 'taneszközök' az ének-zene órán” címet viselte (OM 44489-1/2001 5. sz. Tankönyvpályázat), és döntően szakirodalmi elemzésen és tanórai megfigyeléseken alapult. A másik „A környezeti nevelés tankönyveinek nyelvi érthetősége. A környezeti nevelés tankönyveinek nyelvi elemzése, a szülők szerepe a tankönyvi szövegek értelmezésében” címmel (OM 44491-1/2001 6. sz. Tankönyvpályázat) zajlott le. Utóbbiban három, az általános iskola második évfolyamán használt, 2001-ben legnépszerűbbnek számított tankönyv (az összes környezetismereti rendelési állomány túlnyomó részét jelentő) összes szövegének vizsgálata és összevetése történt meg abból a szempontból, hogy vajon mekkora az eltérés. Végül a hasonlóság mutatkozott elenyészően kicsinynek, minthogy csak 14,13%-os mértékben voltak mind a három tankönyvben használatos szavak, vagyis az egyéni nyelvhasználat „felülírta” a máskülönben kevésbé figyelembe vett tantervi elvárásokat. Mindhárom tankönyv szerzőjével egy másik kutatás keretében készült strukturált interjú; az akkoriban aktuális tantervek kulcsszavait egyik vizsgált tankönyvben sem lehetett megtalálni.

Tankönyv-kutatási lehetőségek

A tankönyvek tartalmának valamilyen szempontból történő vizsgálata (amelyet az említett tartalomelemzés módszereivel vizsgáltak) a tankönyvválaszték bővülésével párhuzamosan elvesztette régi vonzerejét. Amikor például a tizenkétféle, Magyarországon létező olvasás tanítási módszer majdnem mindegyikének felkerült a jóváhagyott tankönyvek közé valamilyen kiadványa, s ezen túlmenően is újabb és újabb tankönyvek láttak napvilágot, egyre nehezebbé válik (ellehetetlenül) ezeknek a tematikus vizsgálatoknak az elvégzése. Akik mégis ilyen jellegű kutatásra vállalkoznak, rendszerint csak néhány könyvet választanak ki vizsgálatuk elvégzésére; komoly a kísértés, hogy ezt követően ténylegesen csak arra a néhány könyvre vonjanak le következtetést.

Gazdag vizsgálati lehetőségeket rejt, ha a jelenleg hatályos, a tankönyvekkel szemben támasztott jogszabályi (jóváhagyási) követelmények felől közelítünk, vizsgálódunk. A tankönyvek iskolai alkalmazásának jogszabályi rendszere ugyanis igen jól kidolgozottnak mondható. A *2001. évi XXXVII. törvény a tankönyvpiac rendjéről* rendelkezik a keretekről, amelyet alacsonyabb szintű jogszabályok egészítenek ki. Ezek közül 2007. elején a *23/2004. (VIII. 27.) OM rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről* című, többször módosított miniszteri rendelet volt érvényben. Ez 3. sz. mellékletében előírja a nem csupán nyelvészeti szempontból lényeges nyelvhelyesség és helyesírás megfelelőségét is. Újabban sokkal részletesebben előírják, milyen vizsgálati szempontok szerint kell elbírálni egy-egy tankönyvet:

a) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv kellően szemlélteti és/vagy magyarázza-e a tananyagot. Ebben az esetben előírás, hogy valamennyi tantárgy esetében az 1-12. évfolyamon átlagosan legalább egy kép vagy ábra jusson a tankönyvi oldalakra.

b) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv nyelvezete megfelel-e a tanulók fejlettségi szintjének. Vizsgálni kell, hogy a megnevezett évfolyamok esetében a tényleges tankönyvi ismeretanyagot bemutató szövegekben (idézetek, lábjegyzetek, képletek nélkül) a 150 betűhelynél (karakterek száma szóközökkel) hosszabb mondatok %-os aránya ne haladja meg:

- 1-2. évfolyamokon 5%-ot
- 3-4. évfolyamokon 10%-ot
- 5-6. évfolyamokon 20%-ot
- 7-8. évfolyamokon 25%-ot
- 9-10. szakiskolai évfolyamokon 25%-ot
- 9-12. évfolyamokon 35%-ot

c) Vizsgálni kell, hogy a tankönyvben szereplő szakszavak, szakkifejezések mennyisége és nehézségi szintje megfelel-e a kérelemben bemutatott tanulási céloknak, és az alkalmazni kívánt évfolyamokon tanulók életkorából következő fejlettségi szintnek. A tankönyvnek tartalmaznia kell a tananyagban tárgyalt új szakszavak felsorolását, az alapfokú oktatáshoz használt tankönyvek esetében rövid értelmezését. Középsiskolai tankönyv esetében *-gal meg kell jelölni az érettségi vizsga részletes követelményeiről szóló 40/2002. (V. 24.) OM rendeletben foglalt gimnáziumi és szakközépsiskolai érettségi vizsgák egyes tantárgyaihoz rendelt szakszavakat. Előírás az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a megnevezett évfolyamok esetében az egymástól eltérő speciális szakszavak (tudományos szakszavak, szakkifejezések, amelyek a mindennapi nyelvben nem használatosak) átlagos előfordulási sűrűsége mondatonként ne haladja meg:

- 1-4. évfolyamokon a 0,3 értéket
- 5-8. évfolyamokon a 0,5 értéket
- 9-12. évfolyamokon a 0,8 értéket

Átlagos előfordulási sűrűség a vizsgált szövegben az előforduló egymástól eltérő szakszavak és az előforduló mondatok számának hányadosa.

d) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv ábra- és képanyaga ad-e segítséget az előzetes ismeretek aktivizálásához, az információk rendszerezéséhez, jelenségek összehasonlításához, folyamatok, összefüggések, problémák megértéséhez, valamint a tanulók értékre neveléséhez. Előírás, az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a képi elemek (térkép, grafikon, diagram, kép, ábra, egyéb vizuális jellegű illusztráció) 25%-ához közvetlenül kérdések vagy feladatok kapcsolódjanak.

e) A tankönyv ábra- és képanyaga illusztrálja és/vagy új információval

egészíti ki a szöveget. A tankönyv ábra- és képanyaga rendszerezést, összehasonlítást, a folyamatok és problémák magyarázatát, az összefüggések bemutatását, a gondolkodásra késztetést, az értékekre nevelést elősegítő képi elemek aránya érje el a 60%-ot.

f) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv kérdései és feladatai megfelelő feltételeket biztosítanak-e a tanulási célokban meghatározott projektalapú, problémamegoldó, ismeretszerző és ismeretalkalmazási készségek és képességek fejlesztésére. Előírás, hogy a rögzítést elősegítő feladatokon kívül, az elmélyítést, alkalmazást és a problémamegoldást elősegítő feladatok együttes aránya el kell, hogy érje az összes kérdés és feladat 60%-át. *Rögzítést* elősegítő feladatok: a tanultak felidézése, a tények és fogalmak rendszerezése, lényegkiemelés. *Elmélyítést* elősegítő feladatok: analízis, szintetizálás, konkretizálás, összehasonlítás, általánosítás, rendszerezés, következtetés, értékelés, összefüggés- és szabálykeresés. *Alkalmazást* elősegítő feladatok: önálló munka, feladatmegoldás. *Problémamegoldást* elősegítő feladatok: a probléma definiálása, a releváns információk kiválasztása, előzetes tudás szelektív felidézése, a megfelelő megoldás megtalálása, a megoldási mód végrehajtása, a megoldás ellenőrzése és értékelés.

Tankönyv-elfogadási, -jóváhagyási szempontból az iskolai kiadványok nyelvi megfogalmazásának, pontosságának tehát kiemelt jelentősége van. Ennek ellenére a forgalomba levő tankönyvek egyikében-másikában mind a mai napig előfordulnak kisebb-nagyobb hibák. Nyelvészeti szempontból igen jól vizsgálható továbbá a tankönyvek szókincse, kérdés-kultúrája, mondat szerkezetei, az idegen szavak előfordulása, aránya és magyarázata. Lehetne végezni szótani vizsgálatokat. Összetettebb feladatot jelent, ha tankönyvek alapján vizsgáljuk meg a szövegértés szintjét – nem csupán a tanulók, hanem környezetük, szüleik és tanítóik, tanáraik között is. Lehet végezni tanterveket tankönyvekkel összehasonlító vizsgálatokat, amelyeknek a célja egy olyan alapszókincs-minimum kialakítása, amelynek minden egyes, az adott tantárgy valamely évfolyamához tartozó tankönyvének tartalmaznia kellene... Ide kíváncsnak azok a kutatási lehetőségek, amelyeket nemzetközi szinten lenne célszerű megvalósítani, összehasonlító tankönyv-vizsgálatokat folytatni, például összevetni az olvasás tanítási módszereket és taneszközöket.

A tankönyvkutatás lehetősége korántsem egyetlen intézmény feladata, abba a saját szakterületén „bárki” bekapcsolódhat. Terjedelmi kötöttségek miatt csupán néhány bekezdés erejéig kívántuk áttekinteni, amit az eddigi tankönyvkutatásokról tudni érdemes. Bízunk abban, hogy a nyelvész érdeklődésű doktoranduszok és más szakmai érdeklődők mihamarabb megtalálják azokat a saját szakterületüknek megfelelő kutatási problémákat, amelyek vizsgálata mindnyájunkat közelebb visznek a „jó tankönyvek” megtalálásához, illetve kiérleléséhez.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna (2000): *Az írás és az olvasás története képekben*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Antal László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*, Magvető, Budapest
- Baumann, Manfred et al. (1981): *Zu Forschungsergebnissen 1976 bis 1980 und zur Weiterentwicklung der Schulbücher und der Schulbuchforschung 1981 bis 1985. Materialien eines Kolloquiums*, Volk und Wissen, Berlin
- Berghahn, Volker R. – Schissler, Hanna szerk. (1987): *Perceptions of History. International Textbook Research on Britain, Germany and the United States*, Berg, Oxford – New York – Hamburg
- Bori Mária (1999): „A tankönyvek lélektani elemzéséről”, *Új Kép*, 3. sz., 5-7. o.
- Choppin, Alain (1992): *Les manuels scolaires. Histoire et actualité*, Hachette, Paris
- Csernus László szerk. (1993): *Tankönyvfejlesztés 1. A korszerű tankönyvkészítés*, Polifon, Budapest
- Csik Tibor Varga Katalin (2000): „A tankönyvekről szóló szakirodalom bibliometriai elemzése”, *Könyv és Nevelés*, 2. sz., 28-46. o.
- Czachesz Erzsébet, Cs. (1996): „Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. Kísérlet egy probléma megnevezésére”, *Educatio*, 3. sz., 417-429. o.
- Dobosné Huba Ágnes összeáll. (1998): *A történelemtanítás eszközei. Az ember és társadalom tanítása 1998-1999*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara & Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest
- Dorber, Heribert et al. (1986): *Konzeptionelle und analytische Materialien zu Schulbüchern verschiedener Unterrichtsfächer*, Volk und Wissen, Berlin
- Dürr Béla Zujev, D[mitrij] D[mitrijevics] (1985): *Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Étude sur l'image que donnent des femmes et des hommes les manuels scolaires et les livres pour enfants en France*, UNESCO, Paris [1983]
- Farrell, Joseph P. Heyneman, Stephen P. szerk. (1989): *Textbooks in the Developing World. Economic and Educational Choices*, Economic Development Institute of The World Bank, Washington
- Fehér Erzsébet, Szabóné (1989): „Az 1777-1848 között megjelent alsó- és középszintű magyar nyelvű tankönyvek összehasonlító-fejlődéstörténeti vizsgálata”, kézirat [Sárospatak]
- Fehér Erzsébet (1995): *Magyar nyelvű tankönyvek 1777-1848*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Fercsik Erzsébet (2004): „Azonos utótagú összetett szavak a tankönyvekben”, *Könyv és Nevelés*, 3. sz., 61-64. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes (1997): „Tankönyvkutatás és -elemzés Braunschweigben:

- az Institut für internationale Schulbuchforschung tevékenysége”, *Pécsi Könyv- és Infotár*, 2. sz., 4-5. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes (1999): „Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban”, *Iskolakultúra*, 4. sz., 44-51. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes – Kojanitz László (2007): „A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig”, *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 56-69. o.
- Háber Judit – Sas Judit, H. (1980): *Tankönyvszagú világ*, Akadémiai, Budapest
- Hegedűs György (1967): *A tankönyvek olvashatósága*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Horváth György (1972): *A tananyag és a tankönyv struktúrája*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Illés Lajosné szerk. (1967): *A korszerű tankönyv*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Karlovitz János (2001): *Tankönyv – elmélet és gyakorlat*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Karlovitz János Tibor (2001): „Az iskolai tankönyvválasztásról”, *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 69-79. o.
- Knausz Imre (1986): „A magyar ’pedológia’ pere, 1948-1950”, *Pedagógiai Szemle*, 11. sz., 1087-1102. o.
- Kojanitz László (2004): „A pedagógiai szövegek analitikus vizsgálata. A szavak szintje”, *Magyar Pedagógia*, 4. sz., 429-439. o.
- Krippendorf, Klaus (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Balassi, Budapest
- Lippstreu, Monika (1983): *Beiträge zu Methoden der Schulbuchforschung*, Volk und Wissen, Berlin
- Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Mészáros István Fleckensteinné Cservenka Júlia Adamikné Jászó Anna Könyves-Tóth Lilla (1990): *A magyar olvasásitanítás története*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Mikk, J. A. (1985): „A tankönyvi szöveg érthetősége”, in Dürr–Zujev, 334-347. o.
- Mollo, Suzanne (1970): *L’Ecole dans la société*, Dunod, Paris
- Mollo, Suzanne (1974): „Az olvasókönyvek elemzésének eredményei: a helyszín, a foglalkozások, a hősök”, in Ferge Zsuzsa – Háber Judit szerk.: *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 335-363. o.
- Nagy Attila (1976): *A több könyvű oktatás hatása*, Akadémiai, Budapest
- Pála Károly szerk. (1991): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete & Argumentum Könyvkiadó, Budapest
- Quéréel, Patrice (1982): *Au feu les manuels. L’idéologie dans les manuels de lecture l’école élémentaire*, Edilig, Paris

- Squire, James R. (1988): „Studies of textbooks: Are we asking the right questions?“, in Jackson, Phillip W. szerk.: *Contributing to Educational Change*, McCutchan, Berkeley, 127-169. o.
- Szabolcs Ottó (1990): *Külföldi tankönyvek magyarságképe*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabolcs Ottó szerk. (1998): *Történelempedagógiai Füzetek 3*, Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata & Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest
- Szokolszky Ágnes összeáll. (1980): „A tankönyv és a tankönyvkiadás szakirodalma 1968-tól 1978 szeptemberéig“, in Karlovitz János (szerk.): *Tankönyvekről – mindenkinek*, Tankönyvkiadó, Budapest, 233-277. o.
- Szokolszky Ágnes (1986): „A tankönyv szakirodalma 1978-tól 1984-ig“, in Horváth Gáborné et al.: *Tankönyvelméleti tanulmányok*, Tankönyvkiadó, Budapest, 184-217. o.
- Turcsán Gábor (1998): „Olvasókönyvek tartalomelemzése“, in *Új Pedagógiai Szemle*, 3. sz., 33-43. o.
- Zaláné Szablyár Anna Petneki Katalin (1997): *Hogyan válasszunk nyelvkönyvet? Az iskolai nyelvoktatásban használt nyelvkönyvek, tanulási és tanítási segédletek minősítési rendszere*, Soros Alapítvány, Budapest
- Zujev, Dmitrij Dmitrijevic (1980): *Skol'nij ucsebnik*, Pedagogika, Moszkva